

Dr Ewa Tłuczek-Tadla

Uniwersytet Rzeszowski
ORCID: 0000-0002-9361-0099

Demokratyzacja edukacji w liceach – jak ją rozumieją uczniowie?

Changes towards democracy in general secondary education – how is it understood by students?

Streszczenie

Podjęta w artykule problematyka jawi się w rozważaniach teoretycznych, jak i podejmowanych w ostatnich 30 latach badaniach – jako szczególnie istotna z perspektywy kondycji demokratyzacji polskiej szkoły. Trwająca ponad dwa lata pandemia COVID-19 była czasem szczególnych doświadczeń dla młodzieży, również tych edukacyjnych. Artykuł rozpoczął rozważania teoretyczne dotyczące wartości, które są szczególnie istotne z perspektywy określania stanu demokratyzacji tej instytucji. Dalsza część tekstu poświęcona została problematyce organów szkolnej demokracji, tj. samorządowi uczniowskiemu i radzie szkoły. W kolejnej części artykułu przedstawiona została procedura badań własnych. Natomiast w części zasadniczej zaprezentowano wyniki badań własnych dotyczących tego, jak licealiści rozumieją demokratyzację edukacji w swoich szkołach, w tym szczególnym czasie trwającej pandemii COVID-19 (w trakcie nauki zdalnej i bezpośrednich kontaktów w szkole). Tekst zakończyły wnioski z badań własnych oraz rekomendacje pedagogiczne dla dyrektorów liceów, nauczycieli i pedagogów szkolnych oraz licealistów.

Słowa kluczowe: demokracja, nauka zdalna, liceum, młodzież, samorząd uczniowski, rada szkoły, pandemia COVID-19.

Abstract

The subject matter addressed in this paper, also appearing in theoretical considerations and research carried out over the past 30 years, seems to be particularly relevant from the viewpoint of the democratic changes in Polish schools. The COVID-19 pandemic, lasting for over two years, was a time which brought specific experiences to young people, also related to education. The article starts with theoretical considerations focusing on the values, which are of particular relevance for assessing the state of the democratic changes in this institution. The text also focuses on various issues related to the organs of school democracy, i.e., student self-government and school council. The next part of the article explains the procedure used in the current study. In its central part, the article presents findings of the study assessing how secondary school students understood democratic changes in education in their schools during the specific time of the COVID-19 pandemic (during distance learning and face-to-face interactions at school). The text ends with conclusions from the present study, followed by pedagogical recommendations for secondary school headmasters, teachers and educators as well as students.

Keywords: democracy, distance learning, secondary school, youth, student self-government, school council, COVID-19 pandemic.

Wprowadzenie

Podjęta w tekście problematyka zyskuje w Polsce na szczególnym zainteresowaniu już od ponad 30 lat. Wielu znawców tego zagadnienia wskazywało na fundamentalne znaczenie procesów demokratyzacji w szkole ze względu na długotrwałość nabywania złożonych kompetencji obywatelskich przez jednostkę¹. Zapisy dotyczące tych kwestii znalazły swoje miejsce w Preambule ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty². W obecnej już, obowiązującej od 2017 roku ustawie z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe³ w Preambule czytamy: „Szkoła winna zapewnić każdemu uczniowi warunki niezbędne do jego rozwoju, przygotować go do wypełniania obowiązków rodzinnych i obywatelskich w oparciu o zasady solidarności, demokracji, tolerancji i wolności”⁴. Napisano również, że oświata w Rzeczypospolitej Polskiej kieruje się zasadami zawartymi w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych oraz Konwencji o Prawach Dziecka⁵. To odwołanie do wymienionych dokumentów i przeznaczenia nadrzędnego szkoły wskazuje, że instytucja ta w swojej codzienności edukacyjnej powinna przygotować uczniów do pełnienia nie tylko ról w życiu prywatnym, ale również publicznym, w tym obywatelskim. Należy też wspomnieć, że w dokumencie Rady Europy pt. „Education for democratic citizenship 2001–2004” pojawiły się również zalecenia kształcenia i uczenia się w ramach edukacji szkolnej i pozaszkolnej w demokracji, o demokracji i dla demokracji⁶. Jak pisał bowiem Jerzy Regulski: „Uprawiania demokracji nie można nauczyć się z książek. Niezbędne umiejętności można nabyć jedynie przez rzeczywistą, praktyczną działalność”⁷. Bogusław Śliwerski zauważył,

¹ Na szczególną uwagę zasługują publikacje Bogdana Śliwerskiego, a wśród nich między innymi: *Edukacja pod prąd*, Kraków 2001; *Klinika szkolnej demokracji*, Kraków 2008; *Problemy współczesnej edukacji. Dekonstrukcja polityki oświatowej III RP*, Warszawa 2009; *O potrzebie uspołecznienia polskiej szkoły, czyli o niedokończonej zmianie oświatowej* [w:] *Edukacja dla rozwoju*, red. J. Szomburg, P. Zbieranek, Gdańsk 2010; *Prawa dziecka w polskim systemie oświaty. Perspektywa pedagogiczna*, [w:] *Prawa dziecka. Konteksty prawne i pedagogiczne*, red. M. Andrzejewski, Poznań 2012; *Dokąd zmierza polska edukacja? „NEODIDAGMATA”* Poznań 2011–2012, nr 33/34; *Diagnoza społeczeństwa publicznego szkolnictwa III RP w gorszej centralizmu*, Kraków 2013; *Meblowanie szkolnej demokracji*, red. B. Śliwerski, E. Bochno, M. Dudzikowa, Warszawa 2017.

² Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. z 1991 r., nr 95, poz. 425 ze zm.).

³ Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz.U. z 2021 r., poz. 1082 oraz Dz.U. z 2022 r. poz. 655, 1079, 1116, 1383 i 1700 ze zm.).

⁴ Tamże.

⁵ Tamże.

⁶ *Education for democratic citizenship 2001-2004. Tool on Teacher Training for Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education*, eds. E. Huddelston, A. Garabagiu, Strasbourg 2005.

⁷ J. Regulski, *Rozwój samorządności w Polsce. Próba przewidywań* [w:] *Wizja przyszłości Polski. Studia i analizy, t. Ekspertyzy*, red. B. Galwas, L. Kuźnicki, Warszawa 2012, s. 230. Również następujący autorzy zajmowali się tą problematyką m.in. w następujących publikacjach: *Wychowanie*

że „Zdaniem pedagogów, przekazywanie uczniom samej wiedzy o demokracji nie uczyni z nich demokratów, gdyż do tego potrzebne są jeszcze praktyczne doświadczenia z demokratycznie funkcjonującej szkoły”⁸. Dalej B. Śliwerski pisze: „Otóż kompetencje są wytworem partycypacji, stąd ci, którzy naprawdę chcą demokracji, muszą zagwarantować uczniom, rodzicom i nauczycielom od samego początku ich pobytu w szkole prawo współdecydowania”⁹.

Czy w polskiej szkole jest miejsce na jej demokratyzację i w czym może ona najbardziej się przejawiać? Te zasadnicze pytania, które skłaniają do krótkich teoretycznych rozważań dotyczących m.in. takich jej organów, jak samorządność uczniowska, rady szkoły, organizacje działające w szkołach czy też wartości, które określić można jako „wartości ustroju demokratycznego”¹⁰. Wartości te wykorzystane zostały przez Barbarę Karolczak-Biernacką w jednym z pierwszych badań na temat postaw licealistów wobec demokracji¹¹. Już w 2009 roku B. Śliwerski zauważył, że prowadzone przez niego od ponad 20 lat badania tej problematyki wskazują, że w Polsce edukacja nie jest skoncentrowana na kształceniu uczniów w demokracji¹².

Co istotne, podejmowane rozważania i poszukiwania badawcze dotyczyły między innymi czasu pandemii COVID-19, w którym to uczniom często towarzyszyła nauka zdalna, a inne aktywności szkolne były niemożliwe, ograniczane albo też sprowadzane do kontaktów zdalnych. Szczególnym obszarem zainteresowania wielu badaczy była praca dydaktyczna prowadzona przez szkoły, które to wyniki znalazły swoje miejsce w wielu publikacjach, a zwłaszcza raportach z badań¹³.

obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne, red. Z. Melosik, K. Przyszczypkowski, Toruń–Poznań 1998; *Edukacja i młodzież wobec społeczeństwa obywatelskiego*, red. K. Przyszczypkowski, A. Zandecki, Poznań–Toruń 1996; J. Radziejwicz, *Samorządność szkolna podstawą wychowania demokratycznego*, „Rocznik Pedagogiczny” 1992, t. 15; A. Radziejwicz-Winnicki, *Modernizacja niedostrzeganych obszarów rodzimnej edukacji*, Kraków 1999.

⁸ B. Śliwerski, *Diagnoza społeczeństwa publicznego szkolnictwa III RP w gorszej centralizacji*, Kraków 2013, s. 17.

⁹ Tamże, s. 18–19.

¹⁰ B. Śliwerski, *Diagnoza społeczeństwa publicznego...*, dz. cyt., s. 154.

¹¹ B. Karolczak-Biernacka, *Młodzież o demokracji* [w:] *Nauka demokracji*, red. J. Radziejwicz, Warszawa 1993, s. 34.

¹² B. Śliwerski, *Diagnoza społeczeństwa publicznego...*, dz. cyt., s. 7–28.

¹³ M.in.: M. Bigaj, M. Dębski, *Subiektywny dobrostan oraz higiena cyfrowa w czasie edukacji zdalnej* [w:] *Edukacja zdalna co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, red. G. Ptaszek, G.D. Stunża, J. Pyżalski, M. Dębski, M. Bigaj, Gdańsk 2020, <https://zdalnenauczanie.org/>, Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami - Biblioteka Cyfrowa - KOMET@ - Sieć Edukacji Cyfrowej (kometa.edu.pl) (dostęp: 5.04.2022 r.); B. Bobik, P. Młynek, A. Szafrńska, *Raport z badania efektywności zdalnego nauczania realizowanego w przedszkolach i szkołach na terenie Piekarskich*, Katowice czerwiec 2021, <https://us.edu.pl/wydzial/wns/wp-content/uploads/sites/17> (dostęp: 31.03.2022 r.); P. Długosz., *Raport z badań: „Krakowska młodzież w warunkach kwarantanny COVID- 9”*, Kraków 2020, <https://mlodziez.krakow.pl/wp-content/uploads/2020> (dostęp: 31.03.2022 r.);

Praca natomiast organów szkoły, które warunkują między innymi proces jej demokratyzacji nie była częstym przedmiotem zainteresowań badawczych. Dalszą część rozważań teoretycznych w tym tekście dotyczyć będzie zatem wymienionych wyżej organów, które są przejawami wspomnianego wyżej procesu.

Kontekst teoretyczny podjętych badań

B. Śliwerski postawił w jednej ze swoich publikacji zasadnicze pytanie w kontekście podejmowanej w tym tekście problematyki: „Czy w polskiej oświacie jest miejsce na demokrację jako wartość, a zatem na partycypację, sprawiedliwość, równość, wspólne podejmowanie decyzji, pracę w grupach, współpracę, podział władzy, wzmacnianie ról społecznych, wzajemny szacunek i różnorodność, odmienność?”¹⁴. Jak pisano wcześniej, B. Karolczak-Biernacka przeprowadziła badania na początku lat 90. XX wieku na temat postaw uczniów wobec demokracji. W badaniach między innymi zaprezentowano licealistom listę 15 wartości ustroju demokratycznego. Za dwie najważniejsze wartości w ówczesnym społeczeństwie polskim młodzież uznała tolerancję religijną i własność prywatną, natomiast za najmniej ważne współzawodnictwo i decyzje większości oraz pluralizm i tworzenie partii¹⁵. Wśród wartości, które uplasowały się bardziej w środku hierarchii znalazły się: wolność słowa, indywidualna odpowiedzialność, swoboda postępowania, respektowanie prawa czy uczestnictwo w wyborach¹⁶. Wymienione zostały również te wartości, których nie wybierano najczęściej czy najrzadziej, ponieważ są one szczególnie istotne z perspektywy, tego jak młodzież może rozumieć procesy demokratyzacji przebiegające w szkołach. Jeżeli istotne wartości dla procesów demokratyzacji społeczeństw, w tym również instytucji edukacyjnych są cenne dla młodzieży, to można założyć, że będą oni interesowali się tymi aktywnościami, które umożliwiają ich praktykowanie. Pisząc o szkole można mieć na uwadze między innymi zaangażowanie w samorządność uczniowską, radę szkoły (jeżeli takie istnieją w tych instytucjach) czy też w inną aktywność pozalekcyjną, np. koordynowaną przez organizacje, stowarzyszenia działające na jej terenie. Przyjrzyjmy się zatem

P. Grzywa, D. Hofman-Kozłowska, N. Stępień-Lampa, *Edukacja zdalna w trakcie pandemii wirusa SARS-CoV-2 w opinii uczniów, nauczycieli i rodziców. Raport z badań*, Katowice 2021, <https://tin.us.edu.pl/wp-content/uploads/2021/09>, (dostęp: 31.03.2022 r.); E.M. Nieduziak, D. Prysak, *Edukacja zdalna w czasie pandemii SARS-CoV-2 na terenie gminy Cieszyn. Raport z badań*, Katowice 2021, <http://tin.us.edu.pl/wp-content/uploads/2021/12raport-Cieszyn.pdf> (dostęp: 31.03.2022 r.).

M. Plebańska, A. Szyller, M. Sieńczewska, *Edukacja zdalna w czasach COVID-19. Raport z badania*, Warszawa czerwiec 2020, [https://Edukacja zdalna w czasach COVID – 19. Raport z badania - Biblioteka Cyfrowa - KOMET@ - Sieć Edukacji Cyfrowej \(kometa.edu.pl\)](https://Edukacja%20zdalna%20w%20czasach%20COVID%20-%2019.%20Raport%20z%20badania%20-%20Biblioteka%20Cyfrowa%20-%20KOMET@%20-%20Sieć%20Edukacji%20Cyfrowej%20(kometa.edu.pl)) (dostęp: 31.03.2022 r.).

¹⁴ B. Śliwerski, *Diagnoza społeczeństwa publicznego...*, dz. cyt., s.23.

¹⁵ B. Karolczak-Biernacka, *Młodzież o demokracji...*, dz. cyt., s. 34.

¹⁶ Tamże.

(w wielkim skrócie) między innymi celom, zadaniom i kondycji poszczególnych organów demokratyzacji polskich szkół.

Jak pisał Aleksander Kamiński, samorządność uczniowska, której przedstawicielami jest samorząd uczniowski obejmuje wszystkich uczniów, czyli całą społeczność szkolną. Jest to zatem organizacja, która posiada umiejętność m.in. wybierania swoich przywódców, krytykowania, ale też okazywania uznania czy wykonywania poleceń i kontrolowania¹⁷. Dalej autor zauważa, że organ ten może sprzyjać rozwijaniu zainteresowań i aspiracji młodzieży czy też zaspokajając różne potrzeby oraz sprzyja nabywaniu przez nią pożądanych nawyków czy postaw moralno-społecznych¹⁸. Można zatem dostrzec w zadaniach samorządności uczniowskiej wartości ustroju demokratycznego, które zostały wymieniane przez B. Karolczak-Biernacką¹⁹. Wspomnieć tu można tylko o wolności słowa, indywidualnej odpowiedzialności, respektowaniu prawa czy uczestnictwie w wyborach²⁰.

Istotną kwestią wydaje się też zwrócenie uwagi na walory idei samorządności m.in. samorządu uczniowskiego, o których piszą Miłowit Kuniński i Agata Popławska²¹. Wyróżnić można między innymi następujące jej walory: pozwala na przełamywanie bierności uczniów, a uczniów aktywnych kieruje na właściwe tory działalności, sprzyja lepszemu i bardziej wszechstronnemu poznawaniu rzeczywistości, umożliwia też uczniom odpowiednie wykorzystanie ich czasu wolnego, pozwala też na lepsze zrozumienie mechanizmów życia zbiorowego czy też przygotowuje do życia w demokracji. Istotnym walorem jest również to, że sprzyja kształtowaniu odpowiedzialności za sprawy ponadosobiste i publiczne²². Można zatem stwierdzić, że „Praktykowanie autentycznej działalności samorządowej w szkołach może z pewnością przyczynić się do nabywania wiedzy, umiejętności, a także postaw niezbędnych do sprawnego funkcjonowania młodzieży w roli pełnoprawnych obywateli (jeżeli jeszcze nie są nimi ze względu na swój młody wiek)”²³.

Wielu badaczy problematyki samorządności uczniowskiej²⁴ wskazuje na jej słabą pozycję w polskiej szkole na przestrzeni ostatnich ponad 20 lat (wyłączając

¹⁷ A. Kamiński, *Samorząd młodzieżowy jako metoda wychowawcza*, Warszawa 1985, s. 50.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ B. Karolczak-Biernacka, *Młodzież o demokracji...*, dz. cyt., s. 34.

²⁰ Tamże.

²¹ M. Kuniński, *Tożsamość jednostkowa a wspólnota społeczna i państwowa* [w:] *Lokalna wspólnota polityczna a zagadnienie tożsamości zbiorowej*, red. R. Piekarski, Kraków 2002, s. 33 oraz A. Popławska, *Idea samorządności*, Białystok 2001, s. 18.

²² Tamże.

²³ E. Tłuczek-Tadla, *Edukacja obywatelska w stowarzyszeniu młodzieżowym. Studium teoretyczno-empiryczne*, Rzeszów 2012, s. 48.

²⁴ Wymienić można poszczególnych badaczy, czy też instytucje, które zajmowały się w tym czasie tą problematyką. Wśród nich są m.in. B. Śliwerski i pozycje, które zostały przywołane wcześniej, jak również *Klinika szkolnej demokracji*, Kraków 2008; *Meblowanie szkolnej demokracji...*, dz. cyt.; A. Sułek, *Szkoła jako doświadczenie społeczne* [w:] *Młodzież szkolna o rynku i demokracji*,

okres nauki zdalnej w latach 2020–2022, który był objęty wieloma niezależnymi od szkół ograniczeniami). B. Śliwerski pisał o tym wielokrotnie: „Samorządy szkolne są organami pozornego wpływu na socjalizację szkolną oraz partycypowanie we współzarządzaniu tą instytucją. Jeśli powierza się uczniom jakieś zadania, to najczęściej są one związane z samoobsługą w szkolnych stołówkach, „dekoracyjnym” udziałem w różnych uroczystościach szkolnych i państwowych czy samoorganizacji czasu wolnego na terenie szkoły, a związanego z funkcjami rozrywkowymi (np. organizacja dyskotek, balów, festynów, zawodów sportowych itp.)”²⁵.

Można przytoczyć też jeden z wniosków z badań dotyczących doświadczeń szkolnych wśród studentów I roku UAM w Poznaniu, którzy byli pierwszym rocznikiem reformy edukacji, „Jeżeli chodzi o **kompetencje samorządu uczniowskiego i sposoby jego funkcjonowania**, to okazuje się, że badani jako uczniowie w niewielkim stopniu mogli uzyskać pomoc ze strony samorządu. Pamiętając o tym, że samorząd uczniowski jest reprezentacją uczniów, a samorządność dotyczy całej społeczności uczniowskiej, można przypuszczać, że studenci jako uczniowie z jednej strony rzadko bywali »biorcami« pomocy, a z drugiej – nie zdobywali kompetencji związanych z jej udzielaniem. Oznacza to, że w słabym stopniu zgromadzili doświadczenia dotyczące rozpoznawania osób i sytuacji, w których należy udzielić pomocy”²⁶.

Kolejny organ demokratyzacji polskiej szkoły, o którym już wcześniej pisano, to rady szkoły. Jest to bardzo ważny organ, o którego znaczącej w tym zakresie roli pisał wielokrotnie B. Śliwerski oraz wielu innych znawców tej problematyki²⁷. B. Śliwerski zaznaczał: „Rada szkoły jest ustawowo usankcjonowanym

red. K. Kosęła, Warszawa 1999; M. Dudzikowa, *Mit o szkole jako miejscu wszechstronnego rozwoju ucznia. Eseje etnopedagogiczne*, Kraków 2001 oraz *Samorząd szkolny jako kłopot* [w:] *Pomyśl sobie... Minieseje dla wychowawcy klasy*, Gdańsk 2007 i *Zaangażowanie szkolne uczniów. Wyniki badań PISA*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 2004, nr 8; *Rok 2005. Młodzi Polacy jako obywatele (analiza potencjału i możliwości społeczno-politycznych)*, Gdańsk–Warszawa 2002; *Opinie nauczycieli na temat postaw obywatelskich młodzieży. Raport z badań dla Urzędu Komitetu Integracji Europejskiej*, „Monitor Europejski” 2004, nr 3; „*Szkoła bez przemocy*”. *Regionalne zróżnicowanie opinii uczniów o szkole, nauczycielach, stosunkach z kolegami oraz przemocy w szkole*, oprac. A. Giza-Poleszczuk, Warszawa, marzec 2006.

²⁵ B. Śliwerski, *Dokąd zmierza polska edukacja?...*, dz. cyt., s. 69.

²⁶ A. Famuła-Jurczak, E. Tłuczek-Tadla, *Wizerunek oferty pozalekcyjnej i jego uwarunkowania* [w:] *Doświadczenia szkolne pierwszego rocznika reformy edukacji. Studium teoretyczno-empiryczne*, red. M. Dudzikowa i R. Wawrzyński-Beszterda, t. 1, Kraków 2010, s. 309.

²⁷ Pozycje dotyczące problematyki rad szkoły B. Śliwerskiego będą zamieszczane w dalszej części tekstu. Należy również wspomnieć o tekstach: M. Mencil, *Rada szkoły*, Kraków 2008 oraz *Po co i dla kogo są rady szkoły? Spojrzenie z dwudziestoletniej perspektywy* [w:] *Sprawcy i/lub ofiary działań pozornych w edukacji szkolnej*, red. M. Dudzikowa, K. Knasiecka-Falberska, Kraków 2013. Inni autorzy to: J. Gruszka, P. Makaruk, J. Kropiwnicki, *Rada szkoły* [w:] *Po co i jak tworzyć radę szkoły?*, red. J. Kropiwnicki, Jelenia Góra 1999; K. Zajdel, *Konieczność czy potrzeba* [w:] *Po co i jak...*, dz. cyt.

i najwyższym organem społecznym szkoły lub placówki, który może powstać w wyniku oddolnej inicjatywy rady rodziców, samorządu uczniowskiego lub z inicjatywy dyrektora szkoły do pełnienia funkcji opiniodawczo-oceniających, kontrolnych, ustawodawczych, a nawet interwencyjnych w szkole lub placówce oraz wobec podmiotów z nimi związanych²⁸. Jak zaznacza cytowany autor: „Podstawowym zadaniem rady szkoły jest rozwiązywanie takich spraw wewnętrznych szkoły lub placówki, jak: współtworzenie jej statutu, przedstawianie wniosków w sprawie rocznego planu finansowego środków specjalnych szkoły lub placówki i opiniowanie projektu planu finansowego szkoły lub placówki, wnioskowanie do organu prowadzącego szkołę lub placówkę o zbadanie i dokonanie oceny działalności szkoły lub placówki, jej dyrektora lub innego nauczyciela zatrudnionego w szkole lub placówce, opiniowanie planu pracy szkoły lub placówki, projektów innowacji i eksperymentów pedagogicznych oraz innych spraw istotnych dla szkoły lub placówki²⁹. Rady szkoły, jak pisze dalej B. Śliwerski, mają też liczne uprawnienia, które mogą podejmować z własnej inicjatywy³⁰.

Istotna kwestia, którą podkreśla B. Śliwerski to to, że „Ukonstytuowana rada szkoły lub placówki stwarza wszystkim stronom procesu kształcenia, wychowania i opieki równorzędne prawa oraz szansę rzeczywistego rozpoznania, artykułowania i respektowania własnych oraz wspólnych interesów, pomaga współdecydować i wpływać na bieg codziennych wydarzeń w szkole lub placówce, eliminować z nich zjawiska niepożądane, patologiczne bądź też zapobiegać im³¹. Dalej autor zauważa, że, „Dzięki radom szkoły miały się stać także pierwszym w życiu dzieci, młodzieży i nauczycieli laboratorium demokracji, a więc współsprawowania rządów dla siebie, zgodnie z maksymą – »Nic o nas bez nas«³².

Można zadać pytanie, jaka była na przestrzeni tych ponad 20 lat kondycja rad szkoły? Czy często były tworzone w szkołach? Badania własne B. Śliwerskiego dokonane między innymi w 2011 roku wskazują, że na 25 307 szkół publicznych tylko w 499 były rady szkoły, co stanowiło 1,9%³³. To bardzo mało optymistyczna sytuacja potwierdzona również badaniami Marka Mencla. Badacz zajmował się radami szkoły ponad 20 lat i jego wnioski z badań też nie napawają optymizmem. Jak pisze cytowany autor: „Rady szkoły wprowadzone do szkolnej rzeczywistości w 1991 roku, miały być szkołą demokracji [...]. Tak się jednak nie stało. Rady zaczynały bowiem powstawać i funkcjonować w trudnym okresie transformacji

²⁸ B. Śliwerski, *Diagnoza społeczeństwa publicznego...*, dz. cyt., s. 103–104.

²⁹ B. Śliwerski, *Rada szkoły. Rada oświatowa. Przewodnik dla samorządowych władz oświatowych, dyrektorów szkół, nauczycieli, rodziców i uczniów*, Kraków 2002, s. 18–31 za: B. Śliwerski, *Diagnoza społeczeństwa publicznego...*, dz. cyt., s. 103–105.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże.

³² Tamże, s. 110.

³³ Tamże, s. 190.

ustrojowej w Polsce, u progu »stawania się« społeczeństwa demokratycznego. Nie odegrały więc znaczącej roli w demokratyzacji polskiej szkoły. Powstające sporadycznie rady pozorowały swą demokrację twórczą misję lub po prostu przestawały działać. A jak jest obecnie? Czy istniejące wtedy, dwadzieścia lat temu, rady szkoły nadal działają? Jak wypełniają swoją misję?»³⁴.

M. Mencil powracając po latach do szkół (publicznych podstawowych), w których prowadził badania w 1999 roku, mógł to uczynić tylko w dwóch z nich (z dziewięciu badanych wcześniej), ponieważ tylko te instytucje odpowiedziały na jego pytanie dotyczące rady szkoły³⁵. Autor zauważył: „rodzice, uczniowie, a nawet nauczyciele zapytani obecnie o radę szkoły ze zdumieniem odkrywają, że coś takiego może w szkole istnieć. Często też mylą radę szkoły z radą rodziców. W podobne zdumienie wpadają władze samorządowe. Brak wiedzy na temat rad szkół, a także czasu (możliwości) na reaktywowanie ich działania zgodnego z ustawą, jest zauważalny»³⁶. Zmieniła się, jak zaznaczył M. Mencil, rzeczywistość prawna rad szkoły, ponieważ wtedy w 2012 roku nie było już w nich dzieci³⁷.

Obecnie podstawa prawna działania rady szkoły zamieszczona jest w ustawie z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, w artykułach od 80 do 84³⁸, jak również w ustawie z dnia 26 stycznia 1982 r. Karta Nauczyciela³⁹ oraz w aktualnych rozporządzeniach ministra do spraw oświaty i wychowania.

Metodologia badań własnych

Przedmiotem badań, których wyniki zamieszczone zostały w poniższym tekście jest demokratyzacja edukacji w liceum w Polsce, przedstawiona z perspektywy uczniów. W badaniach przyjęto następujące cele. Cele teoretyczno-poznawcze dotyczą analizy literatury przedmiotu oraz poznania opinii respondentów na temat demokratyzacji edukacji w liceum w Polsce w czasie nauki zdalnej w okresie pandemii COVID-19 oraz w trakcie bezpośrednich kontaktów w szkole. Natomiast

³⁴ M. Mencil przeprowadził badania dziewięciu rad szkoły w 1999 roku przygotowując swoją pracę doktorską pod kierunkiem naukowym prof. Marii Dudzikowej. Wyniki zamieścił później w publikacji: *Rada szkoły*, Kraków 2008. Natomiast zamieszczone cytowanie i wyniki badań rad szkoły z marca 2012 roku zamieszczone zostały w publikacji autora: *Po co i dla kogo są rady szkoły? Spojrzenie z dwudziestoletniej perspektywy* [w:] *Sprawcy i/lub ofiary działań pozornych w edukacji szkolnej*, red. M. Dudzikowa, K. Knasiecka-Falbierska, Kraków 2013, s. 335.

³⁵ M. Mencil, *Po co i dla kogo...*, dz. cyt., s. 335.

³⁶ Tamże, s. 336.

³⁷ Tamże.

³⁸ Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz.U. z 2021 r., poz. 1082 oraz Dz.U. z 2022 r. poz. 655, 1079, 1116, 1383, 1700 i 1730 ze zm.).

³⁹ Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. Karta Nauczyciela (Dz.U. z 2021 r., poz. 1762 oraz Dz.U. z 2022 r., poz. 935, 1116, 1700, 1730 ze zm.).

celem praktyczno-wdrożeniowym jest wyciągnięcie wniosków z badań własnych oraz sformułowanie rekomendacji pedagogicznych dla dyrektorów liceów, nauczycieli i pedagogów szkolnych oraz licealistów.

Następnie skonstruowano następujące problemy badawcze.

Problem główny brzmi: Jak wyglądała demokratyzacja edukacji w liceum w Polsce z perspektywy licealistów w czasie nauki zdalnej w okresie pandemii COVID-19 oraz w trakcie bezpośrednich kontaktów w szkole?

W ramach uszczegółowienia problemu głównego przyjęto trzy problemy szczegółowe: Jakie są najcenniejsze wartości dla badanych w kontekście demokratyzacji edukacji w ich liceach? Jaka jest wiedza badanych na temat uprawnień samorządu uczniowskiego w ich liceach i działalności rad szkoły w czasie nauki zdalnej w okresie pandemii COVID-19 oraz bezpośrednich kontaktów w ich szkołach? Jakie było zaangażowanie licealistów w działalność samorządu uczniowskiego i rad szkoły?

W związku z tym, że prowadzone badania miały charakter diagnostyczny, a sytuacja, której dotyczyły badania jest nowa i nieprzewidywalna, trudno jest więc sformułować hipotezy robocze. Nie sformułowano zatem żadnych hipotez traktując badania jako eksplanacyjne, poszukujące. W badaniach wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego oraz technikę ankiety. Wykorzystano również autorski kwestionariusz ankiety. W tekście przedstawione zostaną tylko wyniki badań z pytań dotyczących charakterystyki próby badawczej oraz samorządności uczniowskiej i rad szkoły.

Badania przeprowadzone zostały w dniach od 4 maja do 15 czerwca 2022 roku wśród 286 licealistów z Podkarpacia, w tym z Rzeszowa oraz z jednego z liceów w powiecie przeworskim.

Analiza i próba interpretacji wyników badań własnych Charakterystyka próby badawczej

Ostatecznie zatem, jak napisano wcześniej, w badaniach wzięło udział 286 licealistów z województwa podkarpackiego – z dwóch liceów z Rzeszowa i jednego liceum z powiatu przeworskiego.

Odnosząc się do bardziej szczegółowych danych dotyczących cech badanych, to najwięcej licealistów było uczniami klasy III – 118 (czyli 41%), następnie klasy I – 85 osób (tj. 30%), a najmniej klasy II liceum – 83 uczniów (tj. 29% wszystkich respondentów). Badani to w niewielkiej większości kobiety – 145 osób (51%), potem mężczyźni – 130 respondentów (45%). Była też możliwość wpisania kategorii płci „Inna”. Taką odpowiedź zakreśliło 10 (4%) respondentów, jednak większość nic w tym miejscu nie wpisała, albo wpisała coś, czego nie można zakwalifikować jako merytorycznej odpowiedzi na pytanie (np. jakiś żart, np. „Żandarm”). Jedna osoba napisała: „gendergirl”. Tylko jeden respondent nie udzielił odpowiedzi

odnośnie do swojej płci. Najwięcej licealistów mieszkało w miastach – 135 osób (47%), w dalszej kolejności na wsi – 110 osób (39%) i najmniej w miasteczkach (14%). Podsumowując, można jednak zauważyć, że większość licealistów mieszkała w małych miejscowościach, czyli albo na wsi albo w miasteczku.

Zasadnicza część kwestionariusza ankiety (oprócz pytań dotyczących właściwości badanych) składała się z 13 pytań, w tym zamkniętych, półotwartych oraz jednego pytania otwartego. Na końcu kwestionariusza ankiety respondenci mieli również możliwość swobodnej wypowiedzi dotyczącej zamieszczanych w tym narzędziu badawczym pytań. Pytania zamieszczone w części zasadniczej dotyczyły między innymi najcenniejszych wartości dla badanych, uprawnień samorządu uczniowskiego zarówno w trakcie nauki zdalnej w okresie pandemii COVID-19, jak również wtedy, kiedy już była nauka w bezpośrednim kontakcie w liceum, ponadto problematyki rad szkoły i zaangażowania badanych w działalność tego organu oraz uczestnictwa respondentów w zajęciach pozalekcyjne w ich liceach. W artykule, jak już pisano wcześniej, zaprezentowane zostaną wyniki badań dotyczące tylko charakterystyki próby badawczej oraz problematyki najcenniejszych wartości dla licealistów, samorządności uczniowskiej i rad szkoły.

Poniżej zostaną zamieszczone w tabelach wybrane wyniki badań własnych. Będą to tylko te odpowiedzi uzyskane od respondentów, które odnoszą się do sformułowanych w tekście problemów badawczych. Generalnie, zdecydowana większość respondentów uzupełniła kwestionariusz ankiety, chociaż nie zawsze odpowiadali oni na wszystkie pytania i stosowali się do dyspozycji zamieszczonych w pytaniach.

Najcenniejsze wartości dla licealistów w kontekście demokratyzacji edukacji w ich szkołach

W drugim pytaniu kwestionariusza ankiety licealiści poproszeni zostali o ponumerowanie najcenniejszych dla siebie wartości rozpoczynając od numeru 1 do 15⁴⁰. Respondenci mogli też wpisać inną wartość, którą uważają dla siebie za najcenniejszą. Jednak niewielu badanych skorzystało z tej możliwości.

Zdecydowana większość badanych udzieliła odpowiedzi na to pytanie, tylko 4 respondentów pozostawiło to pytanie bez odpowiedzi. Należy jednak zaznaczyć, że część badanych nadała rangę tylko niektórym z podanych w pytaniu wartościom, np. trzem czy czterem. Inni z kolei opuszczali pewne numery, np. 11, 12 albo nadawali te same numery, np. 1, 2 kilku wartościom równocześnie. Analiza zebranych wyników pozwala jednak na dość jednoznaczne stwierdzenie, że dla badanych najcenniejszą wartością jest „Wolność słowa”. W dalszej kolejności tymi wartościami są „Równe prawa dla mniejszości”, „Swoboda bogacenia się” oraz „Swoboda postępowania”

⁴⁰ W autorskim kwestionariuszu ankiety wykorzystano skalę wartości ważną z perspektywy demokratyzacji polskich szkół skonstruowaną przez wspomnianą już w tekście Barbarę Karolczak-Biernacką, *Młodzież o demokracji* [w:] *Nauka demokracji...*, dz. cyt., s. 34.

i „Tolerancja religijna”. Zauważyć zatem można, że najcenniejsze dla licealistów wartości lokują się wokół tych, które gwarantują im korzystanie z wolności czy swobody życia w różnych jego obszarach, np. prywatnego, szkolnego czy też publicznego. Mogą też być istotne z perspektywy aktywności badanych w organach szkoły, w których wartości te są szczególnie cenne, a zwłaszcza „Wolność słowa”.

Tabela 1. Najcenniejsze wartości dla badanych

Lp.	Kategorie odpowiedzi	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15 ⁴¹
a.	Gospodarka rynkowa	11	16	16	4	21	16	9	19	14	19	15	18	19	9	0
b.	Indywidualna odpowiedzialność	16	21	16	10	20	17	16	16	17	18	14	5	19	5	0
c.	Pomoc socjalna	8	14	12	16	17	17	15	13	11	17	15	11	5	7	0
d.	Pokojowe demonstracje	8	10	5	12	13	6	19	10	34	12	25	19	14	10	0
e.	Pluralizm, tworzenie partii	3	6	8	5	5	9	7	11	6	21	18	14	23	21	0
f.	Respektowanie prawa	19	21	25	15	16	17	20	14	13	16	8	21	6	3	0
g.	Równe prawa dla mniejszości	46	26	22	25	17	10	7	15	13	12	6	13	4	44	0
h.	Swoboda bogacenia się	30	17	21	9	18	5	10	10	21	14	14	13	10	5	0
i.	Swoboda postępowania	19	30	27	28	12	16	8	14	22	17	13	5	5	6	0
j.	Tolerancja religijna	19	29	28	43	13	19	17	17	12	14	15	4	4	4	0
k.	Własność prywatna	25	18	22	24	18	12	8	14	7	12	13	13	3	4	0
l.	Wolność słowa	125	48	59	13	8	0	7	37	9	7	9	10	6	4	0
ł.	Wolność mass mediów	14	23	22	13	12	14	13	11	9	18	15	8	18	14	0
m.	Współzawodnictwo, decyzje większości	6	10	6	9	10	11	8	7	14	16	12	6	5	14	0
n.	Inne, jakie?	6	9	2	0	0	3	0	0	0	2	0	2	0	9	0

* istniała możliwość wielokrotnego wyboru odpowiedzi; badani proszeni byli o nadanie rangi poszczególnym odpowiedziom. Odpowiedzi podane w liczbach.

Źródło: wyniki badań własnych.

Analiza kolejnych wyników badań pozwoli stwierdzić, czy taka zależność miała miejsce. I tak, okazuje się, że badani, którzy byli członkami samorządu uczniowskiego w czasie nauki zdalnej podczas pandemii COVID-19 i bezpośrednich kontaktów w szkole⁴² – najczęściej, jako najważniejszą wartość zaznaczali „Wolność słowa” (21 wskazań na 37 osób – zob. tabele 2. i 3.). Następnymi wartościami najczęściej wybieranymi przez tych respondentów były: „Równe prawa dla mniejszości” (4 wskazania na 37 osób, jako najważniejsze; 6 wskazań na 37 osób jako drugorzędne i 4 wskazania na 37 osób jako trzeciorzędne) oraz „Tolerancja religijna” (jedno wskazanie na 37 respondentów jako pierwszorzędne, 6

⁴¹ Cyfry od 1 do 15 oznaczają kolejne numery (rangi), które mogli przypisać badani poszczególnym wartościom.

⁴² Wszystkie szczegółowe dane dotyczące członkostwa badanych w samorządzie uczniowskim w czasie nauki zdalnej w trakcie pandemii COVID-19 i kontaktów bezpośrednich w liceum, zamieszczone zostały w tabelach 2. i 3.

wskazań na 37 osób, jako drugorzędne i 3 odpowiedzi badanych na 37 osób jako trzeciorzędne). Licealiści, którzy pełnili różne funkcje w samorządzie uczniowskim, wybierali zatem najczęściej wartości, które były generalnie najchętniej wybierane przez respondentów. Z pewnością pełniąc różne funkcje w tym organie, przywiązanie do tych wartości jest bardzo istotne z perspektywy sposobu ich wypełniania, a zwłaszcza stosunku do innych osób (uczniów) o innych poglądach, przekonaniach, czy orientacji seksualnej.

Zaangażowanie licealistów w działalność samorządu uczniowskiego i rad szkoły

Zgromadzone wyniki badań dotyczące tego obszaru zainteresowań badawczych zamieszczone zostały w tabelach 2., 3. i 4. W przypadku zaangażowania badanych w samorząd uczniowski pojawiły się osobne pytania dotyczące czasu nauki zdalnej, jak i nauki w bezpośrednim kontakcie.

Tabela 2. Członkostwo badanych w samorządzie uczniowskim w czasie nauki zdalnej w pandemii COVID-19

Lp.	Kategorie odpowiedzi	Odpowiedzi (w liczbach)	Odpowiedzi (%)
a.	Tak	37	13
b.	Nie	249	87

Źródło: wyniki badań własnych.

Jak widać z danych zamieszczonych w tabeli 2., licealiści w czasie nauki zdalnej w zdecydowanej większości nie byli członkami samorządu uczniowskiego. Trudno wskazać na powody tego braku zaangażowania, ponieważ w badaniach nie pytano ich o to. Możliwe, że jedną z istotnych przyczyn było przejście szkoły w tryb pracy zdalnej. Jeżeli w tym czasie były wybory do samorządu uczniowskiego, mogła ta informacja nie dotrzeć do badanych bądź po prostu nie być dla nich ważną ze względu na duże obciążenie pracą zdalną i niechęcią respondentów w aktywności, która zajmowałaby im dodatkowo czas.

Jaki natomiast był związek pomiędzy niektórymi właściwościami badanych a ich członkostwem w samorządzie uczniowskim? Otóż, najczęściej badani będący członkami samorządu uczniowskiego to kobiety (30 wskazań na 37), następnie mężczyźni (5 wskazań na 37) i 2 osoby, który zaznaczyły kategorie płeć „Inna”. Jak się zatem okazuje, kobiety zdecydowanie częściej pełniły różne funkcje w samorządzie uczniowskim (być może też zdecydowanie częściej były do niego wybierane przez koleżanki i kolegów z liceum). Oprócz tego większość z tych osób mieszkała w małych miejscowościach (20 osób na wsi, 5 w miasteczku), a tylko 12 badanych w mieście. Najwięcej z tych osób, to byli uczniowie klasy III

(15 respondentów), następnie uczniowie klasy I (12 badanych) oraz 10 licealistów uczęszczało do klasy II.

Respondenci, którzy byli członkami samorządu uczniowskiego poproszeni zostali o to, aby wpisali funkcję, jaką w nim pełnili. Najwięcej badanych napisało, że było przewodniczącą/przewodniczącym szkoły – 12 odpowiedzi, 5 osób pełniło funkcję zastępcy przewodniczącej/przewodniczącego. Po 4 respondentów było odpowiednio skarbnikami i członkami samorządu uczniowskiego (nie pełniąc żadnej funkcji). Po dwóch licealistów napisało, że pełniło odpowiednio funkcje przewodniczącego klasy i odpowiednio było w sekcji gazetki szkolnej. Pojedyncze osoby natomiast były w sekcji dekoracyjnej, grafiki. Nie wszyscy zatem, którzy zadeklarowali swoje członkostwo w samorządzie uczniowskim napisali, jakie pełnili w nim funkcje.

Tabela 3. Członkostwo badanych w samorządzie uczniowskim w trakcie bezpośrednich kontaktów z rówieśnikami

Lp.	Kategorie odpowiedzi	Odpowiedzi (w liczbach)	Odpowiedzi (%)
a.	Tak	37	13
b.	Nie	249	87

Źródło: wyniki badań własnych.

Wyniki badań zamieszczone w tabeli 3. są dokładnie takie same, jak w tabeli poprzedniej. Okazuje się zatem, że tryb pracy liceum zdalny czy w kontakcie bezpośrednim nie miał w tym przypadku znaczenia dla poziomu zaangażowania licealistów. Takie niskie zainteresowanie młodzieży samorządnością uczniowską wymaga z pewnością dalszych badań na dużych próbach badawczych. Pozwoli to określić, czy jest to stała tendencja, czy może głównie konsekwencja pracy szkoły w trybie pracy zdalnej.

Analizując powyższe wyniki badań z perspektywy właściwości badanych należy zauważyć, że zdecydowana większość członków samorządu uczniowskiego to kobiety (31 badanych na 37 osób). W kolejnej grupie są mężczyźni – 3 badanych i respondenci, którzy zaznaczyli płeć „Inna” – też 3 osoby. Podobnie, jak w przypadku osób pełniących funkcje członków samorządu uczniowskiego w trybie pracy zdalnej, także ci licealiści w zdecydowanej większości mieszkali w małych miejscowościach (19 osób ze wsi, 6 z miasteczka) i 12 w mieście. Zdecydowana większość była uczniami klasy III (19 osób z 37), następnie klasy II (11 uczniów) i najrzadziej to byli licealiści z klasy I (7 badanych). Dokonując zatem porównań tych danych z poprzednią analizą wyników przedstawioną w tabeli 2. można stwierdzić, że najwięcej było uczniów klas III.

Badani poproszeni byli również o podanie funkcji, jakie pełnili w samorządzie uczniowskim. Również nie wszyscy, którzy deklarowali swoje członkostwo wpisali, jakie pełnili w nim funkcje. I tak, 8 respondentów napisało, że pełniło funkcje przewodniczącego szkoły, 3 zastępcy przewodniczącej/przewodniczącego,

12 osób funkcje skarbnika, 3 napisało, że nie pełniło żadnych funkcji i było tylko członkami samorządu uczniowskiego, a 2 licealistów było członkami sekcji. Tak, jak w poprzednim pytaniu najwięcej respondentów napisało, że pełniło funkcje przewodniczącego szkoły.

Tabela 4. Członkostwo badanych w radach szkoły, jeżeli te istnieją w ich liceach

Lp.	Kategorie odpowiedzi	Odpowiedzi (w liczbach)	Odpowiedzi (%)
a.	Tak	8	3
b.	Nie	258	90

Źródło: wyniki badań własnych.

W tym pytaniu 15 badanych (7%) nie udzieliło odpowiedzi na to pytanie. Zdecydowana większość badanych zaznaczyła, że nie była członkiem rad szkół w ich liceach. I to była właściwa odpowiedź, ponieważ w tych szkołach nie było rad szkoły. W dalszej jednak części kwestionariusza ankiety niektórzy respondenci zapomnieli o tym, ponieważ ich odpowiedzi nie były następstwem tej właśnie deklaracji.

Wiedza badanych na temat uprawnień samorządu uczniowskiego w ich liceach i działalności rad szkoły w czasie nauki zdalnej w okresie pandemii COVID-19 oraz bezpośrednich kontaktów w ich szkołach

W tej części analizie i interpretacji poddane zostanie aż sześć pytań zadanych badanym w autorskim kwestionariuszu ankiety. Pierwsze trzy dotyczyć będą problematyki samorządu uczniowskiego, kolejne działalności rad szkoły. Zaznaczyć należy, że oczywiście samorząd uczniowski był w każdym z badanych liceów, natomiast w żadnym z nich nie działała rada szkoły – o czym, jak się okazuje, nie zawsze wiedzieli licealiści.

Najczęściej respondenci udzielili odpowiedzi na pytanie „Jak uważasz, czym według Ciebie zajmuje się samorząd uczniowski w Twoim liceum? Czy samorząd może przedstawić radzie szkoły (jeżeli jest), radzie pedagogicznej oraz dyrektorowi wnioski i opinie we wszystkich sprawach szkoły, w szczególności dotyczących realizacji podstawowych praw uczniów, takich jak: (możesz zaznaczyć więcej niż jedną odpowiedź)? Generalnie, respondenci powinni zaznaczyć wszystkie odpowiedzi, ponieważ każda z nich dotyczy rzeczywistych uprawnień samorządu uczniowskiego w liceach.

Jak wynika z analizy danych zamieszczonych w tabeli 5., licealiści najczęściej przypisywali samorządowi uczniowskiemu uprawnienia związane z organizacją życia szkolnego nie tylko w obszarze zdobywania wiedzy czy umiejętności w trakcie lekcji szkolnych, ale również innych form działalności (m.in. kulturalnej, oświatowej czy rozrywkowej) sprzyjających rozwijaniu i zaspokajaniu ich zainteresowań. Jak widać, tylko nieliczni badani wiedzą, że samorząd uczniowski ma też inne uprawnienia, które pozwalają np. na większe współuczestniczenie w działalności

dydaktycznej liceum czy korzystanie z przejrzystej wiedzy na temat oceniania ich postępów w nauce i zachowaniu. Dlaczego licealiści mają tak niepełną wiedzę na ten temat, nie wiadomo (nie pytano się ich o to). Można natomiast wnioskować na podstawie wcześniejszych wyników badań zamieszczonych w tabelach 2. i 3., że może to być związane z bardzo rzadkim zaangażowaniem badanych w działalność samorządu uczniowskiego, jak również czasem pandemii COVID-19, która często przerywała normalny tryb funkcjonowania szkół i wymuszała tryb pracy zdalnej.

Tabela 5. Wiedza badanych na temat uprawnień samorządu uczniowskiego w ich liceum

Lp.	Kategorie odpowiedzi	Odpowiedzi (w liczbach)
a.	Prawo do zapoznania się z programem nauczania, jego treścią, celem i stawianymi wymaganiami	74
b.	Prawo do jawnej i umotywowanej oceny postępów w nauce i zachowaniu	53
c.	Prawo do organizacji życia szkolnego, umożliwiające zachowanie właściwych proporcji między wysiłkiem szkolnym a możliwością rozwijania i zaspokajania własnych zainteresowań	172
d.	Prawo do redagowania i wydawania gazety szkolnej	142
e.	Prawo organizowania działalności kulturalnej, oświatowej, sportowej oraz rozrywkowej zgodnie z własnymi potrzebami i możliwościami organizacyjnymi w porozumieniu z dyrektorem	165
f.	Prawo wyboru nauczyciela pełniącego rolę opiekuna samorządu	81
g.	Samorząd w porozumieniu z dyrektorem szkoły lub placówki może podejmować działania z zakresu wolontariatu	122
h.	Samorząd może ze swojego składu wyłonić radę wolontariatu	29
	Brak odpowiedzi	5

* istniała możliwość wielokrotnego wyboru odpowiedzi. Wyniki podane w liczbach.

Źródło: wyniki badań własnych.

Wyzwaniem badawczym do głębszej analizy zgromadzonych wyników badań jest natomiast przeanalizowanie związków pomiędzy właściwościami badanych a ich wiedzą na temat poszczególnych uprawnień samorządu uczniowskiego. Analizy te mogą wskazać na głębsze uwarunkowania wiedzy badanych na ten temat wynikające z ich płci, miejsca zamieszkania czy innych zgromadzonych danych w opisie próby badawczej.

Badani mieli do wyboru takie same odpowiedzi w pytaniu 4., jak w poprzednim. Jedyną różnicą dotyczyła natomiast tego, że mieli odnieść się do czasu, kiedy trwała nauka zdalna w ich szkołach. Porównując zamieszczone wyniki badań w tabeli 5. i 6. można zauważyć, że w obydwu przypadkach najwyższą liczbę odpowiedzi uzyskały możliwości zamieszczone w podpunkcie c i e. Według badanych czas nauki zdalnej nie zmienił zatem wiele w kwestii tych dwóch uprawnień samorządu uczniowskiego. Analizując jednak wyniki badań dotyczące odpowiedzi a i b w tabeli

5. i 6., dostrzec można, że czas nauki zdalnej powoduje, że częściej dostrzegane są uprawnienia samorządu uczniowskiego dotyczące – jak zaznaczono wcześniej – większego współuczestniczenia w działalności dydaktycznej liceum, czy korzystania z przejrzystej wiedzy na temat oceniania postępów licealistów w nauce i zachowaniu. Potrzebne są również, jak pisano wcześniej, bardziej pogłębione analizy w tym zakresie (pomiędzy właściwościami badanych a ich wiedzą).

Tabela 6. Wiedza badanych na temat uprawnień samorządu uczniowskiego w ich liceum w czasie kiedy trwała nauka zdalna w pandemii COVID-19

Lp.	Kategorie odpowiedzi	Odpowiedzi (w liczbach)
a.	Prawo do zapoznania się z programem nauczania, jego treścią, celem i stawianymi wymaganiami	105
b.	Prawo do jawnej i umotywowanej oceny postępów w nauce i zachowaniu	108
c.	Prawo do organizacji życia szkolnego, umożliwiające zachowanie właściwych proporcji między wysiłkiem szkolnym a możliwością rozwijania i zaspokajania własnych zainteresowań	139
d.	Prawo do redagowania i wydawania gazety szkolnej	76
e.	Prawo organizowania działalności kulturalnej, oświatowej, sportowej oraz rozrywkowej zgodnie z własnymi potrzebami i możliwościami organizacyjnymi w porozumieniu z dyrektorem	124
f.	Prawo wyboru nauczyciela pełniącego rolę opiekuna samorządu	80
g.	Samorząd w porozumieniu z dyrektorem szkoły lub placówki może podejmować działania z zakresu wolontariatu	80
h.	Samorząd może ze swojego składu wyłonić radę wolontariatu	43
	Brak odpowiedzi	6

* możliwość wielokrotnego wyboru odpowiedzi. Odpowiedzi podane w liczbach.

Źródło: wyniki badań własnych

Po raz kolejny badani byli poproszeni o zaznaczenie uprawnień samorządu uczniowskiego w ich liceach. Tym razem poproszeni zostali o odwołanie się do czasu, kiedy już w szkołach nie było nauki zdalnej. I tym razem badani najczęściej zaznaczali odpowiedź e. Z odpowiedzi zamieszczonych w tabeli wynika natomiast, że licealiści – możliwe, że po doświadczeniu nauki zdalnej – coraz częściej dostrzegali wspomniane już wcześniej uprawnienia tego organu do współuczestniczenia w działalności dydaktycznej w ich szkołach oraz wiedzy o tym, dlaczego w taki a nie inny sposób są oceniani uczniowie. Podsumowując natomiast wyniki zamieszczone w tabelach 5., 6. i 7. warto zauważyć, że bez względu na sposób pracy w liceum – zdalny czy w kontakcie bezpośrednim – licealiści najczęściej nie utożsamiali samorządu uczniowskiego z tym, który ze swojego składu może wyłonić radę wolontariatu.

Tabela 7. Wiedza badanych na temat uprawnień samorządu uczniowskiego w ich liceum w czasie kiedy nie było nauki zdalnej, nie było pandemii COVID-19

Lp.	Kategorie odpowiedzi	Odpowiedzi (w liczbach)
a.	Prawo do zapoznania się z programem nauczania, jego treścią, celem i stawianymi wymaganiami	110
b.	Prawo do jawnej i umotywowanej oceny postępów w nauce i zachowaniu	105
c.	Prawo do organizacji życia szkolnego, umożliwiające zachowanie właściwych proporcji między wysiłkiem szkolnym a możliwością rozwijania i zaspokajania własnych zainteresowań	71
d.	Prawo do redagowania i wydawania gazety szkolnej	113
e.	Prawo organizowania działalności kulturalnej, oświatowej, sportowej oraz rozrywkowej zgodnie z własnymi potrzebami i możliwościami organizacyjnymi w porozumieniu z dyrektorem	146
f.	Prawo wyboru nauczyciela pełniącego rolę opiekuna samorządu	82
g.	Samorząd w porozumieniu z dyrektorem szkoły lub placówki może podejmować działania z zakresu wolontariatu	99
h.	Samorząd może ze swojego składu wyłonić radę wolontariatu	57
	Brak odpowiedzi	7

* istniała możliwość wielokrotnego wyboru odpowiedzi

Źródło: wyniki badań własnych.

W pytaniu 8. respondenci zapytani zostali o ich wiedzę na temat istnienia w ich liceach rady szkoły. W żadnym z liceów nie było rady szkoły, jednak, jak się okazuje, prawie połowa badanych nie miała wiedzy na ten temat.

Tabela 8. Wiedza badanych na temat istnienia w ich liceum rady szkoły

Lp.	Kategorie odpowiedzi	Odpowiedzi (w liczbach)	Odpowiedzi (%)
a.	Tak	72	25
b.	Nie	80	28
c.	Nie wiem	144	43
	Brak odpowiedzi	12	4

Źródło: wyniki badań własnych.

Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli 8., aż ¼ respondentów uważała, że w ich liceach są rady szkoły. Brak wiedzy na temat ważnych organów w szkole może świadczyć z jednej strony o braku zainteresowania licealistów tym obszarem pracy szkoły, z drugiej natomiast o możliwości zbyt rzadkiego informowania młodzieży przez wychowawców, pedagoga szkolnego o tym co dzieje się w liceum, jakie organy szkoły są powoływane do reprezentowania ich interesów, ich rodziców albo opiekunów prawnych. Oczywiście czas nauki zdalnej uniemożliwił normalną pracę nie tylko dydaktyczną, ale również aktywność wszystkich innych organów pracy szkoły czy osób w to zaangażowanych. Jest to zatem trzecia próba

uzasadnienia tego, że aż 1/4 licealistów uważała, że w ich szkołach jest organ, który faktycznie nie istniał.

Tabela 9. Członkostwo badanych w radzie szkoły w ich liceum – jeżeli taka rada istnieje

Lp.	Kategorie odpowiedzi	Odpowiedzi (w liczbach)	Odpowiedzi (%)
a.	Tak	8	3
b.	Nie	258	90
	Brak odpowiedzi	20	7

Źródło: wyniki badań własnych.

Z danych zamieszczonych w tabeli 9. wynika, że 10% respondentów albo nie odpowiedziało na pytanie – może nie miało wiedzy na ten temat, nie miało pewności swojego członkostwa – albo zaznaczyło, że było członkiem czegoś co w liceum nie istniało. Trudno żeby respondenci mieli nawet możliwość bycia członkami rad szkoły, jeżeli – jak pisano wcześniej – bardzo rzadko istniały i istnieją w polskich szkołach, a w tych szkołach ich nie było.

Tabela 10. Sposoby działalności Rady Szkoły w trakcie trwania nauki zdalnej w liceum – wiedza członków rad szkoły

Lp.	Kategorie odpowiedzi	Odpowiedzi (w liczbach)	Odpowiedzi (%)
a.	Były spotkania zdalne	27	9
b.	Nie było spotkań	56	20
c.	Inaczej, jak?	50	17
	Brak odpowiedzi	153	53

Źródło: wyniki badań własnych.

Tabela 11. Sposoby działalności Rady Szkoły w trakcie trwania nauki w kontakcie bezpośrednim w liceum – wiedza członków rad szkoły

Lp.	Kategorie odpowiedzi	Odpowiedzi (w liczbach)	Odpowiedzi (%)
a.	Były spotkania w bezpośrednim kontakcie	18	7
b.	Były spotkania zdalne	21	7
c.	Nie było spotkań	37	13
d.	Inaczej, jak?	23	8
	Brak odpowiedzi	187	65

Źródło: wyniki badań własnych.

Analiza wyników badań w tabeli 10. po raz kolejny może skłonić do szerszej refleksji. Po pierwsze, zasadne wydaje się przypuszczenie, że zdecydowana większość licealistów mogła nie czytać pytania uważnie. Pytanie bowiem brzmiało: „Jeżeli byłeś/byłaś członkiem Rady Szkoły, kiedy trwała nauka zdalna w szkole, to jak wyglądała jej działalność?” Jak pisano wcześniej, w tych liceach nie było

rad szkoły, zatem badani nie mogli być jej członkami. Nie wiadomo też, dlaczego ponad połowa respondentów nie odpowiedziała na to pytanie: czy nie wiedziała, czy ten organ istnieje, czy oni są ich członkami, czy też była jeszcze jakaś inna przyczyna. Tak zaskakujące wyniki mogą skłaniać badacza tylko do pogłębionych badań na jeszcze większej próbie badawczej, która reprezentuje dużą liczbę liceów.

Podobnie, jak w przypadku analizy wyników badań zamieszczonych w tabeli 10, zdecydowana większość badanych chyba nie przeczytała uważnie pytania. Powody tego, jak pisano wcześniej, mogą być z pewnością różne. W tym pytaniu, jak widać, jeszcze więcej respondentów nie udzieliło odpowiedzi.

Podsumowanie

Perspektywa badań własnych skłania do wyciągnięcia wniosków z badań własnych oraz skonstruowania rekomendacji pedagogicznych dla poszczególnych podmiotów badawczych. Poniżej przedstawiono następujące z nich.

Wnioski z badań własnych:

1. Przedstawione w tekście wyniki badań motywują do podejmowania dalszych eksploracji badawczych dotyczących podejmowanej problematyki. Skłaniać to może szczególnie do jeszcze większego zróżnicowania próby badawczej, jeżeli chodzi o liczbę badanych liceów oraz formalne istnienie w nich rad szkoły, jak również zwiększenia liczby badanych licealistów (szczególnie o uczniów klas IV, których w tych badaniach nie udało się już poprosić o wypełnienie kwestionariusza ankiety). Jak bowiem wynika z badań, to uczniowie starszych klas w liceum (w tym przypadku III), najczęściej pełnili funkcje np. w samorządzie uczniowskim. Brak dotarcia w badaniach do licealistów z klasy IV mógł spowodować niepełny obraz demokratyzacji edukacji w tych szkołach.
2. Zauważyć zatem można, że najcenniejsze dla licealistów wartości lokują się wokół tych, które gwarantują im korzystanie z wolności czy swobody życia w różnych jego obszarach, np. prywatnego, szkolnego czy też publicznego. Te wartości były też bardzo często najcenniejsze dla tych, którzy pełnili funkcje w samorządzie uczniowskim w czasie pracy zdalnej w okresie pandemii COVID-19 i w trakcie pracy w bezpośrednich kontaktach w szkole. Jak się jednak okazuje, preferowane najczęściej przez licealistów wartości, nie przekładają się na możliwość uczestniczenia przez nich w organie samorządności uczniowskiej, który to w swoich założeniach, daje możliwość korzystania przez badanych, z tak wysoko cenionej przez nich np. wartości „Wolność słowa”.
3. Kondycja organów demokratyzacji w badanych liceach nie wygląda zbyt optymistycznie z perspektywy zaangażowania w nich badanych. W zdecydowanej

większości (87%) nie pełnili oni żadnych funkcji w samorządzie uczniowskim zarówno w czasie pracy zdalnej w trakcie pandemii COVID-19, jak i w trakcie bezpośrednich kontaktów w szkole. Jeszcze bardziej zastanawiające i niepokojące są odpowiedzi respondentów dotyczące rad szkoły. Tego organu w badanych liceach nie było, ale jednak $\frac{1}{4}$ badanych wskazała odpowiedź, że istnieją. Możliwe, że, jak pisał M. Mencil⁴³, mylą ją z radą rodziców albo po prostu nie mając wiedzy na ten temat zaznaczają niewłaściwą odpowiedź.

4. Trudno też pisać o dobrej kondycji samorządności uczniowskiej, jeżeli wiedza badanych na temat uprawnień tego organu była zdecydowanie niepełna – zarówno jeżeli chodzi o czas pracy zdalnej w liceum, jak i okres kontaktów bezpośrednich w tej instytucji. Możliwe, że za ten stan odpowiada w dużym stopniu okres pandemii COVID-19 i związane z tym zmiany trybu pracy szkoły oraz towarzyszące im różnego rodzaju obostrzenia epidemiczne. Istnieć może również powód, o którym wspomniano już w tekście wcześniej. Licealiści mogli z własnych doświadczeń czy opinii przekazywanych od koleżanek czy kolegów stwierdzić, że jest to organ, o którym pisał B. Śliwerski⁴⁴, który tylko pozornie ma wpływ na kompleksowe funkcjonowanie szkoły i dlatego w większości nie wskazywali na wiele uprawnień, które ten organ rzeczywiście posiada.
5. Podsumowując, należy stwierdzić, że udało się osiągnąć założone cele badawcze, zarówno teoretyczno-poznawcze, jak i praktyczno-wdrożeniowe. Dokonano również odpowiedzi na postawione problemy badawcze.

Na podstawie dokonanej analizy wyników badań własnych, prób ich interpretacji oraz wyciągniętych z nich wniosków można sformułować następujące rekomendacje pedagogiczne dla wymienionych w procedurze badań podmiotów.

Rekomendacje pedagogiczne dla dyrektorów liceów, nauczycieli i pedagogów szkolnych

1. Pomimo coraz częściej nieprzewidywalnej sytuacji w edukacji (czas pandemii COVID-19, wojna w Ukrainie) i niejednokrotnie wielu nowych obowiązków, zasadne byłoby zwrócenie szczególnej uwagi na rolę samorządności uczniowskiej w kontekście kształtowania kompetencji obywatelskich u młodzieży. Wyrażać by się to mogło w pierwszej kolejności w przekazywaniu rzetelnej wiedzy licealistom na temat uprawnień tego organu szkoły i korzyści, jakie mogą być ich udziałem, kiedy pełnią w nim różne funkcje.
2. Respektowanie uprawnień samorządu uczniowskiego we wszystkich wyznaczonych przez regulacje prawne zakresach. Przejawić się to może w zachęcaniu

⁴³ M. Mencil, Natomiast zamieszczone cytowanie i wyniki badań rad szkoły z marca 2012 roku zamieszczone zostały w publikacji autora: *Po co i dla kogo są rady szkoły?...*, dz. cyt., s. 335.

⁴⁴ B. Śliwerski, *Dokąd zmierza polska edukacja?...*, dz. cyt., s. 69

młodzieży do tej aktywności i w tym, by nie stwarzać sytuacji w szkole, w których licealiści mogliby nabyć przekonanie, że ich uprawnienia są ograniczane i ostatecznie nie mają realnego wpływu na codzienne życie szkoły.

3. Podjęcie refleksji nad tym, czy w liceach nie należałoby podejmować działań sprzyjających powstawaniu rad szkoły, jako organów o szczególnej roli demokratyzującej ich pracę. Miejscami sprzyjającymi temu mogłyby być między innymi: rady pedagogiczne (rozmowy dyrekcji z nauczycielami/wychowawcami i pedagogami szkolnymi), lekcje wychowawcze (dyskusje na ten temat wychowawcy czy pedagoga szkolnego z uczniami) czy też spotkania nauczycieli/wychowawców z rodzicami organizowane w liceach.

Rekomendacje pedagogiczne dla licealistów

1. Zasadne byłoby większe zainteresowanie młodzieży nie tylko zajęciami dydaktycznymi w liceum, czy poza nim, ale również tym, co oferuje szkoła w ramach aktywności pozalekcyjnej. Wyrażać to się może w tym, że młodzież będzie chętniej korzystała z przekazywanej im wiedzy na ten temat przez nauczycieli/wychowawców czy pedagogów szkolnych, jak również sama będzie poszukiwała w tym zakresie informacji.
2. Wskazane byłoby, aby licealiści próbowali oddolnie inicjować dyskusje np. na lekcjach wychowawczych na temat tego co dzieje się w liceum, również w wymiarze ich aktywności pozalekcyjnej. Przejawiać by się to mogło w zadawaniu pytań dotyczących tego, w czym młodzież czuje się niedoinformowana, czy też ma pewne wątpliwości albo zastrzeżenia.
3. Dobrą praktyką byłoby organizowanie spotkań przez osoby, które pełnią jakieś funkcje w samorządzie uczniowskim z koleżankami i kolegami z liceum w celu zachęcenia ich do takiej aktywności. Ważne wydaje się, aby podczas takich spotkań wskazywać na wiele korzyści, jakie mogą wynieść z tej działalności licealiści – zarówno w zakresie wiedzy, jak i różnych umiejętności czy bardziej refleksyjnego kształtowania swoich postaw i poglądów.

Bibliografia

- Bigaj M., Dębski M., *Subiektywny dobrostan oraz higiena cyfrowa w czasie edukacji zdalnej* [w:] *Edukacja zdalna co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, red. G. Ptaszek, G.D. Stunża, J. Pyżalski, M. Dębski, M. Bigaj, Gdańsk 2020, <https://zdalnenuczenie.org/>, Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami – Biblioteka Cyfrowa – KOMET@ – Sieć Edukacji Cyfrowej (kometa.edu.pl).
- Dudzikowa M., *Mit o szkole jako miejscu wszechstronnego rozwoju ucznia. Eseje etnopedagogiczne*, Kraków 2001.
- Dudzikowa M., *Samorząd szkolny jako kłopot* [w:] *Pomyśl siebie... Minieseje dla wychowawcy klasy*, Gdańsk 2007.

- Education for democratic citizenship 2001–2004. Tool on Teacher Training for Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education*, eds. E. Huddelston, A. Garabagiu, Strasbourg 2005.
- Edukacja i młodzież wobec społeczeństwa obywatelskiego*, red. K. Przyszczykowski, A. Zandeki, Poznań–Toruń 1996.
- Famuła-Jurczak A., Thuczek-Tadla E., *Wizerunek oferty pozalekcyjnej i jego uwarunkowania* [w:] *Doświadczenia szkolne pierwszego rocznika reformy edukacji. Studium teoretyczno-empiryczne*, red. M. Dudzikowa, R. Wawrzyniak-Beszterda, t. 1, Kraków 2010.
- Kamiński A., *Samorząd młodzieżowy jako metoda wychowawcza*, Warszawa 1985.
- Karolczak-Biernacka B., *Młodzież o demokracji* [w:] *Nauka demokracji*, red. J. Radziewicz, Warszawa 1993.
- Kuniński M., *Tożsamość jednostkowa a wspólnota społeczna i państwowa* [w:] *Lokalna wspólnota polityczna a zagadnienie tożsamości zbiorowej*, red. R. Piekarski, Kraków 2002.
- Mencel M., *Po co i dla kogo są rady szkoły? Spojrzenie z dwudziestoletniej perspektywy* [w:] *Sprawy i/lub ofiary działań pozornych w edukacji szkolnej*, red. M. Dudzikowa, K. Knasiecka-Falberska, Kraków 2013;
- Mencel M., *Rada szkoły*, Kraków 2008.
- Opinie nauczycieli na temat postaw obywatelskich młodzieży. Raport z badań dla Urzędu Komitetu Integracji Europejskiej*, „Monitor Europejski” 2004, nr 3.
- Popławska A., *Idea samorządności*, Białystok 2001.
- Radziewicz J., *Samorządność szkolna podstawą wychowania demokratycznego*, „Rocznik Pedagogiczny” 1992, t. 15.
- Radziewicz-Winnicki A., *Modernizacja niedostrzeganych obszarów rodzimej edukacji*, Kraków 1999.
- Regulski J., *Rozwój samorządności w Polsce. Próba przewidywań* [w:] *Wizja przyszłości Polski. Studia i analizy, t. Ekspertyzy*, red. B. Galwas, L. Kuźnicki, Warszawa 2012.
- Rok 2005. Młodzi Polacy jako obywatele (analiza potencjału i możliwości społeczno-politycznych)*, Gdańsk-Warszawa 2002.
- Sufek A., *Szkoła jako doświadczenie społeczne* [w:] *Młodzież szkolna o rynku i demokracji*, red. K. Koseła, Warszawa 1999.
- Śliwerski B., Bochno E., Dudzikowa M., *Meblowanie szkolnej demokracji*, Warszawa 2017.
- Śliwerski B., *Diagnoza uspołecznienia publicznego szkolnictwa III RP w gorszej centralizmu*, Kraków 2013.
- Śliwerski B., *Dokąd zmierza polska edukacja?*, „NEODIDAGMATA”, Poznań 2011–2012, nr 33/34.
- Śliwerski B., *Edukacja pod prąd*, Kraków 2001.
- Śliwerski B., *Klinika szkolnej demokracji*, Kraków 2008.
- Śliwerski B., *O potrzebie uspołecznienia polskiej szkoły, czyli o niedokończonym zmianie oświatowej* [w:] *Edukacja dla rozwoju*, red. J. Szomburg, P. Zbieranek, Gdańsk 2010.
- Śliwerski B., *Prawa dziecka w polskim systemie oświaty. Perspektywa pedagogiczna* [w:] *Prawa dziecka. Konteksty prawne i pedagogiczne*, red. M. Andrzejewski, Poznań 2012.
- Śliwerski B., *Problemy współczesnej edukacji. Dekonstrukcja polityki oświatowej III RP*, Warszawa 2009.
- Śliwerski B., *Rada szkoły. Rada oświatowa. Przewodnik dla samorządowych władz oświatowych, dyrektorów szkół, nauczycieli, rodziców i uczniów*, Kraków 2002.
- „Szkoła bez przemocy”. *Regionalne zróżnicowanie opinii uczniów o szkole, nauczycielach, stosunkach z kolegami oraz przemocy w szkole*, oprac. A. Giza-Poleszczuk, Warszawa, marzec 2006.
- Thuczek-Tadla E., *Edukacja obywatelska w stowarzyszeniu młodzieżowym. Studium teoretyczno-empiryczne*, Rzeszów 2012.
- Wychowanie obywatelskie. Studium teoretyczne, porównawcze i empiryczne*, red. Z. Melosik, K. Przyszczykowski, Toruń–Poznań 1998.
- Zaangażowanie szkolne uczniów. Wyniki badań PISA*. „Problemy opiekuńczo-wychowawcze” 2004, nr 8.

Prawodawstwo

Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (tekst jedn. Dz.U. z 2022 r., poz. 2230).

Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r., poz. 1082 ze zm.).

Netografia

Bobik B., Młynek P., Szafrńska A., *Raport z badania efektywności zdalnego nauczania realizowanego w przedszkolach i szkołach na terenie Piekar Śląskich*, Katowice, czerwiec 2021, <https://us.edu.pl/wydzial/wns/wp-content/uploads/sites/17>.

Długosz P., *Raport z badań: „Krakowska młodzież w warunkach kwarantanny COVID-19”*, Kraków 2020, <https://mlodziez.krakow.pl/wp-content/uploads/2020>.

Grzywa P., Hofman-Kozłowska D., Stepień-Lampa N., *Edukacja zdalna w trakcie pandemii wirusa SARS-CoV-2 w opinii uczniów, nauczycieli i rodziców. Raport z badań*, Katowice 2021, <https://tin.us.edu.pl/wp-content/uploads/2021/09>.

Nieduziak E.M., Prysak D., *Edukacja zdalna w czasie pandemii SARS-CoV-2 na terenie gminy Cieszyn. Raport z badań*, Katowice 2021, <http://tin.us.edu.pl/wp-content/uploads/2021/12raport-Cieszyn.pdf>.